

το πρωί έφευγαν για τη δουλειά, άνεργοι που έδωσαν κάθε ικμάδα δύναμης, ειδικά τις πρώτες αποφασιστικές μέρες, για να στηθεί όλο αυτό το εγχείρημα. Οι συζητήσεις, ατελείωτες, θυμίζουν τις αναφορές που διαβάζουμε σε παλαιότερα γεγονότα, όπου χιλιάδες άνθρωποι διαφορετικών αφετηριών συναντήθηκαν στο δημόσιο χώρο έχοντας ένα συλλογικό αίτημα. Η διάθεση πανηγυρική, ειδικά τα βράδια, με μουσικές, χορούς και ανθρώπους να έρχονται κοντά, ξεφεύγοντας από την οργανωμένη και στοχευμένη μιζέρια που καλλιεργήθηκε όλο το προηγούμενο διάστημα με στόχο την ακινητοποίηση της κοινωνίας, το φόβο και το ρατσισμό, που βρήκε έκφραση στη χει-

ρότερη εκδοχή του για πολλές μέρες πριν τις 25 του Μάη.

Και ένα τελευταίο σημείο: είναι η παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων διαδηλωτών τις Κυριακές αλλά και οι μεγάλες συγκεντρώσεις των απεργιακών ημερών (15, 28-29 Ιούνη), για τις οποίες, όμως, νομίζω ότι θα χρειαζόταν ένα ξεχωριστό άρθρο.

Δεν υποστηρίζω ότι η κατάληψη της πλατείας Συντάγματος ήταν ιδανική. Πολλές φορές η απογοήτευση για επιμέρους συμπεριφορές και καταστάσεις προκάλεσε δύσκολες στιγμές. Άλλες φορές πάλι, φάνηκε ότι το εγχείρημα έφθινε. Όμως, τελικά, πάντα κάτι έρχεται –μέχρι στιγμής– και δίνει νέα ώθηση. Άλλωστε, όπως έχει ειπωθεί, όποιος περιμένει «καθαρές» επαναστάσεις δεν θα τις δει ποτέ.

Η ψυχραιμία, η υπομονή, η κατανοηση είναι τα μεγάλα κέρδη για όλες και όλους μας που έζησαν αυτή την εμπειρία, όπως και να εξελιχθεί από εδώ και στο εξής.

Εξίσου σημαντική ήταν η συντροφικότητα, η αυτοοργάνωση, η αλληλεγγύη, όχι σαν ξύλινα, κούφια λόγια, αλλά σαν βίωμα που μας δένει όλους οργανικά και όχι μηχανικά. Τι θα καταφέρουμε με βάση τον αρχικό εκείνο στόχο –«δεν φεύγουμε από την πλατεία αν δεν φύγουν αυτοί»– δεν το ξέρω, αλλά σίγουρα έχουμε καταφέρει τόσα άλλα πολλά που έχω την ανάγκη να ευχαριστήσω τις υπερωχες γυναίκες και τους άντρες της Αιγύπτου που μας έδειξαν ένα δρόμο.

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 12ης ΙΟΥΝΙΟΥ, ΤΟ ΑΚΡ ΚΑΙ Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΚΑΠΟΙΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ¹

ΕΦΗ ΚΑΝΝΕΡ

Πρωταγωνιστής των συζητήσεων για τις εκλογές της 12ης Ιουνίου είναι αναμφίβολα το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΑΚΡ). Η θεματολογία, στα καθ' ημάς τουλάχιστον, περιστρέφεται συνήθως γύρω από τη σχέση του κόμματος αυτού με το στρατό και την κεμαλική γραφειοκρατία, γύρω από την τουρκική εξωτερική πολιτική και βέβαια τις ελληνο-τουρκικές σχέσεις. Στο συγκεκριμένο κείμενο προτίμησα να αναφερθώ στο ζήτημα των σχέσεων του ΑΚΡ με την ευρύτερη τουρκική κοινωνία που παρουσιάζεται σχετικά υποβαθμισμένο στις συζητήσεις αυτές. Επιχειρώ να συσχετίσω την άνοδο και τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του με κάποιες αντιλήψεις που παρουσιάζονται διαδεδομένες στην τουρκική κοινωνία, αλλά και με τις αλλαγές που υπέστη η τε-

Η Έφη Κάννερ διδάσκει στο Τμήμα Τουρκικών και Σύγχρονων Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιστρέφονται γύρω από τη συγκρότηση κοινωνικών ταυτοτήτων στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην Τουρκική Δημοκρατία.

λευταία από τη δεκαετία του 1980. Θεωρώ το ζήτημα αυτό καίριο για την κατανόηση της κατάστασης στην Τουρκία και των προοπτικών που διαγράφονται ως προς αυτήν. Οι αναφορές μου αυτές είναι καθαρά ενδεικτικές και σε καμία περίπτωση δεν εξαντλούν το ζήτημα.

Η επικράτηση του ΑΚΡ στην πρόσφατη εκλογική αναμέτρηση ήταν αναμενόμενη για όλους όσοι παρακολουθούν τα τεκταινόμενα στη γειτονική χώρα. Το εντυπωσιακά μεγάλο εκλογικό ποσοστό του (49.95%) είναι εμφανώς αποτέλεσμα μιας ευρείας κοινωνικής συναίνεσης που το κυβερνόν κόμμα έχει προετοιμάσει ολόκληρη την προηγούμενη περίοδο. Κάτι τέτοιο εδράζεται στη συμβολή του στην ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής, η οποία προωθείται από μια σειρά παραγόντων. Πρωταρχική μεταξύ αυτών είναι, κατά τη γνώμη μου, η πρωτοφανής για τα τελευταία χρόνια οικονομική ανάπτυξη, καθώς και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου του μέσου Τούρκου. Μετά το κοινωνικό σοκ των δεκαετιών 1980 και 1990 που επέφερε η πρόσδεση της

τουρκικής οικονομίας στη διεθνή αγορά την τελευταία περίοδο, από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000 (συγκεκριμένα από το 2003), παρατηρείται μια προϊούσα σταθεροποίηση και βελτίωση των οικονομικών δεικτών: κάθετη μείωση του εξωτερικού χρέους, της φοροδιαφυγής και του πληθωρισμού, αύξηση του ΑΕΠ και του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα:

- το τουρκικό εξωτερικό χρέος ανέρχεται σήμερα στο ποσοστό-ρεκόρ του 28.7% του ΑΕΠ, που τοποθετεί την Τουρκία πολλές θέσεις μπροστά, ακόμη και από τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης.

- το ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα ανήλθε στα 10.079 \$, από τα 3.492 \$, όπου κυμαινόταν το 2002.

- ο πληθωρισμός κατήλθε από το 29.7%, όπου κυμαινόταν το 2002, στο 6.4% το 2010.

- το ποσοστό των δημοσίων εσόδων που προορίζεται για την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους έπεσε από τις 86 ανά 100 ΤΛ το 2002, στις 20 ανά 100 ΤΛ.²

Η ανάπτυξη αυτή, σε μεγάλο βαθμό, απορρέει από τις τεράστιες επενδύσεις που πραγματοποίησαν τα τελευταία χρόνια στην Τουρκία αραβικά κεφάλαια, καθώς και τα λεγόμενα πράσινα κεφάλαια (*yeşil sermaye*), δηλαδή εγχώρια ισλαμιστικά κεφάλαια από κοινού με εκείνα των Τούρκων του εξωτερικού και γενικότερα τα κεφάλαια της νέας τουρκικής αστικής τάξης που συγκροτήθηκε την εποχή του Οζάλ.³ Έτσι, το AKP απέκτησε τη δυνατότητα να προβεί σε μέτρα διορθωτικά των κοινωνικών αντιθέσεων που είχαν οξυνθεί την προηγούμενη περίοδο, σε μέτρα για την ανακούφιση των κοινωνικά ασθενέστερων: οι δαπάνες για την παιδεία, για την υγεία, για τη γενικότερη κοινωνική πρόνοια και για την αύξηση των κατώτατων μισθών ανήλθαν από το ποσό των 47.5 δις ΤΛ το 2002 στα 210 δις ΤΛ το 2011.⁴ Για παράδειγμα, ο προϋπολογισμός του Υπουργείου Υγείας ανέβηκε από τα 3.9 δις ΤΛ το 2002 στα 14 δις ΤΛ το 2011. Επίσης, στο διάστημα 2002-2011 δημιουργήθηκαν 1893 νέα Κέντρα Υγείας, ενώ ο αριθμός των οικογενειακών γιατρών ανέβηκε στους 20.500.⁵ Ακόμη, ο αριθμός των κατόχων της Πράσινης Κάρτας (κάρτας απορίας) μειώθηκε από 13 εκατομμύρια το 2002 στα 9.4 εκατομμύρια (ένδειξη ανόδου του εισοδήματός τους), ενώ οι δαπάνες για τους άπορους ανήλθαν στα 4.9 δις ΤΛ.⁶ Παράλληλα, τα λεγόμενα «τρελά σχέδια» του Ερντογάν για τη διάνοιξη του λεγόμενου «δεύτερου Βοσπόρου» αναμένεται να δημιουργήσουν περισσότερες θέσεις εργασίας μειώνοντας ακόμη περισσότερο το ήδη χαμηλωμένο ποσοστό ανεργίας.

Το ενδιαφέρον είναι ότι τα μέτρα αυτά επενδύθηκαν περισσότερο με ένα φιλανθρωπικό λόγο, παρά με ένα λόγο περί κοινωνικών δικαιωμάτων του πολίτη, λόγο που στήριξε το κοινωνικό κράτος στη Δύση. Γι' αυτό, άλλωστε, το AKP έχει κατηγορηθεί από τους αντιπάλους του για τη δημιουργία «κράτους ελεημοσύνης». Στην επινίκια ομιλία του πρωθυπουργού στα κεντρικά γραφεία του AKP στην Άγκυρα, ιδιαίτερα πυκνή ήταν η χρήση των λέξεων «αδελφοί» και «αδελφότητα». Κατ' αυτόν, η εκλογική νίκη του κόμματος υπήρξε «νίκη των φτωχών και των έρημων αδελφών μας». Με τη νίκη του AKP οι «καταπιεσμένοι και αδικημένοι αδελφοί μας κέρδισαν την ελπίδα».⁷ Πρόκειται για τους «Τούρκους, Κούρδους, Άραβες, Ζαζά, Λαζούς, Γεωργιανούς αδελφούς μας».⁸ Οι λέξεις «αδελφοί» και «αδελφότητα» («*kardeşler*», «*kardeşlik*») σαφώς υπερτερούν στον

πρωθυπουργικό λόγο σε σχέση με τη λέξη «συμπολίτες» («*vatandaşlar*») που εμφανίζεται σε λιγοστά μόνο σημεία του. Κάτι τέτοιο, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία του λόγου αυτού («ήρθαμε στην εξουσία για να δείξουμε την αγάπη μας και όχι για να χτυπήσουμε», «θέλουμε να τους αγκαλιάσουμε όλους»), παραπέμπει στον ισλαμικό εξισωτισμό, έκδηλο στον πολιτικό λόγο που εμφανίζεται στην Τουρκία ήδη από την εποχή του Κόμματος της Ευημερίας,⁹ παρά την εγνωσμένη πρόσδεση του AKP στην κεμαλική νομιμότητα. Το πνεύμα αυτό είναι έκδηλο σε πολλές άλλες δηλώσεις του πρωθυπουργού και στελεχών του κόμματος και συνδέεται με το διακηρυγμένο στόχο της πάταξης προνομίων και ολιγαρχιών.¹⁰ Το AKP, δηλαδή, παρουσιάζεται ως φορέας ενός λόγου με έντονο το ενωτικό / θρησκευτικό στοιχείο. Ένας τέτοιου τύπου εξισωτισμός οδηγεί σε έναν λαϊκισμό ριζικά διαφορετικό από τον κεμαλικό *halksilik*.

Δεν πρόκειται για τη μοναδική αλλαγή που έφερε το AKP στον πολιτικό βίο της Τουρκίας. Στο έξοχο βιβλίο του *Κεμαλισμός. Η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*, ο Niyazi Kizilyürek περιγράφει με ιδιαίτερα εύστοχο τρόπο πώς οι «ανανεωτικοί» του ισλαμιστικού κινήματος που ηγήθηκαν του AKP έδωσαν από περιεχόμενο στον εκδυτικισμό, τη σημαία του κεμαλικού κατεστημένου, ταυτίζοντάς τον με την προοπτική της ένταξης στην ΕΕ. Με αυτό τον τρόπο το AKP πήρε στα χέρια του την πρωτοβουλία των εξελίξεων αφήνοντας το στρατό και τη γραφειοκρατία σε έναν αμυντικό ρόλο.¹¹ Ταυτόχρονα, η προοπτική του εκδημοκρατισμού και της επίλυσης ζητημάτων όπως το μειονοτικό, το Κουρδικό και το Κυπριακό ως προϋποθέσεων της ένταξης στην ΕΕ, ξεσήκωσε κύματα ενθουσιασμού στην τουρκική κοινωνία, με αποτέλεσμα τη σαρωτική νίκη του AKP στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2002 και του 2007.¹² Με ισχυρή τη λαϊκή εντολή, το AKP μπόρεσε να αναμετρηθεί αποτελεσματικά με συγκεκριμένες πτέρυγες του στρατιωτικού και γραφειοκρατικού κατεστημένου. Αυτά είναι λίγο ως πολύ γνωστά.

Από εκεί και πέρα, η φυσιογνωμία και οι στόχοι του κόμματος αυτού έχουν επενδυθεί με πλήθος στερεοτύπων στην κοινή γνώμη της χώρας μας, της Δύσης και πολύ περισσότερο της ίδιας της Τουρκίας. Γίνεται συχνά λόγος περί κρυφής ατζέντας του κόμματος για την εγκαθίδρυση ενός θεοκρατικού καθεστώτος

στη γείτονα, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Αυτό μου δόθηκε πολλές φορές η ευκαιρία να το διαπιστώσω συζητώντας με Τούρκους πολίτες, με πολίτες που έχουν πλήρως υιοθετήσει τις αξίες της κοσμικότητας. Μια τέτοιου είδους επιχειρηματολογία στηρίζεται, ως επί το πλείστον :

- στις ισλαμιστικές ρίζες του AKP
- σε παλαιότερα στοιχεία συμπεριφοράς του ίδιου του Ερντογάν –θεωρούσε αμαρτία να κάνει χειραψία με γυναίκες, αμφισβητούσε το δικαίωμα των τελευταίων να εκλέγονται, δεν χαιρετούσε όσους επισκέπτονταν τα καφενεία¹³
- στο προφίλ επιφανών στελεχών και οπαδών του κόμματος –κυρίως δε σε εκείνο της Εμινέ Ερντογάν και της Χαϊρούνισα Γκιουλ, συζύγου του προέδρου της Δημοκρατίας.
- στις θέσεις του AKP για το επίμαχο θέμα της μαντίλας
- στην προϊούσα συντηρητικοποίηση ενός σημαντικού μέρους της τουρκικής κοινωνίας.

Νομίζω ότι ακόμη και μια πρόχειρη επισκόπηση της τουρκικής κοινωνικής πραγματικότητας δεν δικαιολογεί τέτοιου είδους άγχη. Και με την ευκαιρία αυτή είναι χρήσιμο, πιστεύω, να τονιστεί η σημασία του κοινωνικού στην πολιτική, κάτι που συχνά παραβλέπεται στις αναλύσεις σχετικά με την Τουρκία. Σχεδόν πάντα, δηλαδή, η χάραξη πολιτικών στρατηγικών συνομιλεί με κινήσεις «από τα κάτω». Ξεκινώ, λοιπόν, από τα περί συντηρητικοποίησης της τουρκικής κοινωνίας. Είναι αλήθεια ότι τα τελευταία χρόνια αυξήθηκε το ποσοστό όσων δηλώνουν προσδεμένοι στη θρησκεία.¹⁴ Όμως κάτι τέτοιο δεν ταυτίζεται με την επιθυμία μετάβασης της Τουρκίας στη Σαρία. Έρευνα που πραγματοποίησε ο Αλί Μπαϊράμογλου για λογαριασμό του TESEV (*Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı* / Τουρκικό Ίδρυμα Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών) έδειξε ότι κοσμικοί και θρησκευτικοί κύκλοι μοιράζονται συχνά τις ίδιες αντιλήψεις περί δημοκρατίας, ελευθερίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Άλλα ευρήματα της έρευνας αυτής ήταν το ότι πολλά άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως «θρησκευόμενοι» κάθε άλλο παρά διακατέχονταν από κοινωνικά συντηρητικές αντιλήψεις και το ότι σίγουρα στις κατηγορίες «οπαδός της κοσμικότητας» και «θρησκευόμενος» υπάρχουν πολλές εσωτερικές αποχρώσεις που μας υποδεικνύουν ότι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί ως προς την αξιολόγηση της σημασίας τους.¹⁵ Και βέβαια,

δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι η συντηρητικοποίηση είναι φαινόμενο που παρατηρείται στο σύνολο του δυτικού κόσμου και έχει οδηγήσει στην άνοδο της ακροδεξιάς σε Ευρώπη και ΗΠΑ. Συνεπώς, θα ήταν οριενταλιστικό να την ταυτίζουμε με το πολιτικό Ισλάμ.

Όσο για το θέμα της μαντίλας, η άρση της απαγόρευσής της για τα πανεπιστήμια που κρίθηκε παράνομη από το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν συνεπάγεται, ασφαλώς, τη διάθεση επιβολής της στην κοινωνία, όπως ισχυρίζονται οι αντίπαλοι του κυβερνώντος κόμματος. Από τις υποψήφιες γυναίκες βουλευτές του ΑΚΡ, για την προηγούμενη εθνοσυνέλευση, πολλές δεν την φορούσαν,¹⁶ ενώ από τις υποψήφιές του για τις φετινές εκλογές μόνο μία φορούσε μαντίλα.¹⁷ Από την άλλη πλευρά, αξίζει να σημειώσουμε ότι και το ίδιο το CHP τήρησε σε όλη την προεκλογική περίοδο πολύ διαλλακτικότερη στάση στο ζήτημα αυτό από ό,τι παλαιότερα,¹⁸ προφανώς για ψηφοθηρικούς λόγους.

Το θέμα της μαντίλας μας οδηγεί στο ευαίσθητο θέμα των έμφυλων προτύπων που το ΑΚΡ προβάλλει. Και εκεί συναντούμε μια αναντιστοιχία σε σχέση με το προφίλ των πρώτων κυριών της χώρας. Η άνοδος του ΑΚΡ στην εξουσία σηματοδότησε την αύξηση του αριθμού των γυναικών βουλευτών στην Τουρκική Εθνοσυνέλευση. Από 24 που περιλαμβάνονταν στο Κοινοβούλιο του 2002 ο αριθμός τους ανέβηκε στις 50 μετά τις εκλογές του 2007. Από αυτές οι 30 ήταν βουλευτές του ΑΚΡ. Εκλέχτηκαν δε όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και σε συντηρητικές επαρχίες, όπως στο Έρζερουμ, στο Ικόνιο, στο Βαν, στο Γκαζιάντεπ. Στο Κοινοβούλιο, πάλι, που προέκυψε από τις πρόσφατες εκλογές, οι γυναίκες βουλευτές που εκλέχτηκαν με το ΑΚΡ ανέρχονται στις 45, γεγονός που ανεβάζει το συνολικό αριθμό τους στο τουρκικό Κοινοβούλιο στις 78. Εκπροσωπούν δε και πάλι ολόκληρη την τουρκική επικράτεια, τόσο τα αστικά κέντρα, όσο και τη συντηρητική Ανατολία.¹⁹ Επιπλέον, το προφίλ των βουλευτών αυτών είναι, ως επί το πλείστον, καθ' όλα δυτικό-έχουν στο ενεργητικό τους υψηλού επιπέδου σπουδές και ιδιαίτερων αξιώσεων επαγγελματική σταδιοδρομία, όπως για παράδειγμα η βουλευτής του Έρζερουμ Φαζιλέτ Νταγτζί Τσιγκλί, η βουλευτής της Κωνσταντινούπολης Μιχρίμ Μπελμά Σατίρ ή η τέως βουλευτής Σμύρνης και βοηθός του προέδρου του κόμματος, πανεπιστημιακός Νουκχέτ Χοτάρ.²⁰

Αυτό, σημειωτέον, αφορά και γυναίκες στελέχη του ΑΚΡ που είναι πιστές στη μαντίλα, όπως, για παράδειγμα, η Αϊσέ Μποχουρλέρ, ιδρυτικό στέλεχος του κόμματος και μέλος του Ανώτατου Συμβουλίου του ΑΚΡ που είναι έγκριτη δημοσιογράφος και ιδιοκτήτρια εταιρείας τηλεοπτικών παραγωγών.²¹

Όσο για τον πρωθυπουργό Ερντογάν, στις 8 Μαρτίου 2010, παρέστη σε συνάντηση κορυφής για τα γυναικεία δικαιώματα που πραγματοποιήθηκε στα κεντρικά γραφεία του ΑΚΡ στην Άγκυρα. Εκεί, αφού εξέφρασε την αγανάκτησή του για τις αδικίες που υφίσταται το γυναικείο φύλο σε παγκόσμια κλίμακα, υπογράμμισε τη βούληση της Τουρκίας να διασφαλίσει τα δικαιώματα των γυναικών.²² Πρόκειται για μια μόνο από τις πολλές παρόμοιες δηλώσεις του.²³ Πρέπει, ακόμη, να λάβουμε υπόψη το νομοσχέδιο του 2004 που τιμωρεί αυστηρότερα τα εγκλήματα τιμής και καταργεί τα ελαφρυντικά για τα σεξουαλικά εγκλήματα, καθώς και τη θεσμική απάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών στον εργασιακό στίβο, το 2005.²⁴

Πρόκειται, άραγε, για κάποιες επιπλέον προσπάθειες της κυβέρνησης για την απόσπαση της έξωθεν καλής μαρτυρίας στο πεδίο αυτό; Πιθανόν, αλλά το γεγονός ότι αναγκάζεται να απευθυνθεί στην κοινή γνώμη με τέτοιους όρους έχει τη σημασία του. Δηλώνει ότι ένα σημαντικό μέρος της τουρκικής κοινωνίας είναι δεκτικό σε τέτοιου είδους μηνύματα, ότι δηλαδή διαθέτει μια ευαισθησία σε θέματα ισότητας των δύο φύλων. Άλλωστε το φεμινιστικό κίνημα στην Τουρκία έδωσε μάχη για τις παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις.²⁵ Και όλα αυτά, παρά την αύξηση των παρεμβάσεων των θρησκευτικών λειτουργιών τα τελευταία χρόνια υπέρ του οικογενειακού και μητρικού ρόλου των γυναικών²⁶ και με δεδομένες άλλες δηλώσεις του πρωθυπουργού που κινούνται σε συντηρητική κατεύθυνση ή πρωτοβουλίες, όπως η απόπειρα επαναποικιοποίησης της μοιχείας.²⁷ Όλα αυτά, επαναλαμβάνω, δεν θεωρώ ότι είναι άμοιρα της γενικότερης συντηρητικής στροφής, σε παγκόσμια κλίμακα.

Όσο για τις ισλαμιστικές ρίζες του κυβερνώντος κόμματος, η ευρωπαϊκή προοπτική που αποτέλεσε τον πολιορκητικό κριό του βρίσκεται σε κατάφωρη αντίθεση με οποιαδήποτε ριζοσπαστική ισλαμιστική τάση. Βέβαια, ο ενθουσιασμός για την ΕΕ έχει εδώ και καιρό κοπάσει στη γείτονα. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι εξαλείφθηκε και η πάγια επι-

δίωξη της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας να αποτελεί η Τουρκία κομμάτι του δυτικού κόσμου. Η επιδίωξη αυτή, φυσικά, δεν χαρακτηρίζει μόνο την τουρκική ηγεσία αλλά και μια ιδιαίτερα σημαντική μερίδα της κοινής γνώμης. Η δηλωμένη πρόσδεση, με άλλα λόγια, της σημερινής πολιτικής ηγεσίας στις αρχές της κοσμικότητας συνομιλεί με την εξοικείωση σημαντικών μερίδων του κοινωνικού σώματος με αυτές τις αρχές ήδη από την εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων. Αυτό, πιστεύω, είναι κάτι που δεν πρέπει να ξεχνάμε εξετάζοντας την τουρκική πραγματικότητα.

Η εξοικείωση με αυτό που αποκαλούμε σύγχρονο δυτικό τρόπο ζωής έγινε περισσότερο αισθητή στην Τουρκία από τη δεκαετία του 1980, όταν με τις μεταρρυθμίσεις του Τουργκούτ Οζάλδρομολογήθηκε η πρόσδεση της τουρκικής οικονομίας στη διεθνή αγορά. Στο πλαίσιο αυτό απελευθερώθηκαν οι εισαγωγές, αναπτύχθηκε ο τουρισμός, σημειώθηκε κύμα ιδιωτικοποιήσεων σε μια σειρά τομέων, ενώ ταυτόχρονα το κράτος άρχισε να περιορίζει κατά πολύ την παρουσία του σε πεδία που μέχρι τότε ενέπιπταν στην αποκλειστική του αρμοδιότητα, π.χ. στην παιδεία.²⁸ Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων, είχαν ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας ισχυρής επιχειρηματικής αστικής τάξης που σταδιακά απέκτησε την πρωτοκαθεδρία απέναντι στην παραδοσιακή κρατικοδίαιτη. Οι τάσεις αυτές εντάθηκαν τη δεκαετία του 1990 που σηματοδοτήθηκε από αθρόες ξένες επενδύσεις και όπου διεθνείς αλυσίδες εταιρειών έκαναν την εμφάνισή τους (Carrefour, Marks & Spencer, McDonalds κλπ.).²⁹ Η πλήρης πρόσδεση της οικονομίας στη διεθνή αγορά έφερε σαρωτικές αλλαγές στην τουρκική κοινωνία. Δημιούργησε νέες επαγγελματικές κατηγορίες –τεχνικούς ηλεκτρονικών υπολογιστών, πωλητές, dealers κλπ., δηλαδή νέες κατηγορίες μεσοστρωμάτων που ζουν με το όνειρο της κοινωνικής ανόδου– καθώς και νέες κουλτούρες της κατανάλωσης σε τομείς, όπως τα οικιστικά πρότυπα, η ένδυση, η ψυχαγωγία, ο τουρισμός, ακόμη και το χιούμορ. Οι κουλτούρες αυτές οδηγούν, με τη σειρά τους, σε μια σειρά κοινωνικών αναδιατάξεων: σε μετασχηματισμούς στις οικογενειακές σχέσεις που εναρμονίζονται περισσότερο με τα δυτικά πρότυπα (παρότι σε διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη που είχε οραματιστεί παλαιότερα το κεμαλικό επιτελείο),³⁰ στο ενδια-

φέρον για τις μειονοτικές ταυτότητες, έστω και στο επίπεδο του τουριστικού φολκλόρ,³¹ στην εμπορευματοποίηση των πολιτιστικών προϊόντων και της ίδιας της εκφοράς των πολιτικών ταυτοτήτων,³² στην ευρύτερη διάδοση μιας διακριτής νεανικής κουλτούρας.³³

Αυτά τα δεδομένα στο πεδίο της αγοράς δεν ήταν δυνατόν να συμβαδίσουν με την παντοδυναμία του στρατού και της κεμαλικής γραφειοκρατίας. Οδηγούσαν στην κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης του πολιτικού πεδίου. Το ΑΚΡ υπήρξε, κατά τη γνώμη μου, εκφραστής της τάσης αυτής. Οι αιτίες, λοιπόν, που οδήγησαν το νυν κυβερνών κόμμα στην εξουσία δεν σχετίζονται με την απομάκρυνση από τα δυτικά πρότυπα, αλλά αντίθετα με την ισχυροποίησή τους στην Τουρκία. Κάτι που παρέχει αρκετές ενδείξεις για το πώς οραματίζεται η τουρκική κοινωνία το μέλλον της: το οραματίζεται με μια Τουρκία σε ηγεμονική θέση στη Μέση Ανατολή, στη βάση, όμως, του ρόλου της ως θεματοφύλακα των δυτικών αξιών. Με μια Τουρκία που θα είναι η ζωντανή απόδειξη ότι Ισλάμ και δυτικές αξίες μπορούν να συμβαδίσουν.

Στα πλαίσια των καταιγιστικών αυτών μεταβολών, όταν τα πολιτικά δόγματα του παρελθόντος αναθεωρούνται, ανοίγουν οι ασκοί του δημόσιου διαλόγου, πράγμα που οδηγεί συχνά σε ιδιαίτερα γόνιμες κοινωνικές ζυμώσεις. Αυτό, στη σημερινή Τουρκία, γίνεται εμφανές σε μια σειρά τομέων. Κατ' αρχάς στο ιδιαίτερα αυξημένο ενδιαφέρον για τις μειονότητες, ένα θέμα ταμπού μέχρι πρότινος –για την ιστορία τους, την παρουσία τους στο αστικό τοπίο και κυρίως για τη μεταχείριση που τους επεφύλαξε το τουρκικό κράτος μέχρι σήμερα. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφονται τρία πολύ σημαντικά συνέδρια. Το ένα είναι το συνέδριο με τίτλο «Οθωμανοί Αρμένιοι κατά την περίοδο της παρακμής της Αυτοκρατορίας: ζητήματα επιστημονικής ευθύνης και δημοκρατίας» που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Bilgi της Πόλης στις 24-25 Σεπτεμβρίου 2005, με στόχο την ανασκευή της επίσημης κρατικής εκδοχής για την τύχη των Αρμενίων της περιόδου. Εκεί συζητήθηκαν ανοιχτά για πρώτη φορά στην Τουρκία ζητήματα που αφορούν τη σφαγή των Αρμενίων και τη συγκάλυψή της από το κράτος, ενώ χρησιμοποιήθηκε από επιστήμονες η λέξη «Γενοκτονία», η χρήση της οποίας θεωρούνταν προσβολή του τουρκισμού. Το άλλο είναι το συνέδριο που διοργανώθηκε από το Σύνδεσμο Αποφοίτων Ζω-

γραφείου και πραγματοποιήθηκε στις 30 Ιουνίου-2 Ιουλίου 2006 στην Πόλη, με θέμα την εξέταση της σημερινής κατάστασης της ρωμείκης μειονότητας και τη χάραξη στρατηγικών για το μέλλον. Το τρίτο είναι το συνέδριο που διοργανώθηκε επίσης στο Πανεπιστήμιο Bilgi το Μάρτιο του 2006 με θέμα «Το Κουρδικό ζήτημα στην Τουρκία. Το αίτημα για δημοκρατικές και πολιτικές λύσεις». Τέτοιου είδους εκδηλώσεις, καθώς και ταινίες, όπως εκείνη της Τομρίς Γκιριτλιόγλου «Πληγές του φθινοπώρου» (2008) με θέμα τα Σεπτεμβριανά, ή μυθιστορήματα, όπως εκείνο της Φετιχέ Τσετίν *Η γιαγιά μου*,³⁴ που αφορά τις πολιτικές της απάλειψης της αρμενικής ταυτότητας, είναι ενδεικτικά του κλίματος αυτού.

Το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν τίθεται, επίσης, υπό επανεξέταση, όπως δείχνει η σειρά ταινιών που έχουν δει το φως τα τελευταία χρόνια και σχετίζονται με το πραξικόπημα του 1980. Πρόκειται για το λεγόμενο κύκλο των «ταινιών του πραξικόπηματος». Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι ταινίες *Babam ve Oğlum* (Ο πατέρας μου και ο γιος μου) (2005) του Çağan Irmak, *Beynelmilel* (Διεθνής) (2006) των Muharrem Gülmez, και *Sirri Süreyya Önder, Eve Dönüş* (Επιστροφή στο σπίτι) (2006) του Ömer Uğur που κάνουν λόγο για τις φυλακίσεις, τους βασανισμούς και τις δολοφονίες που βρισκόνταν στην ημερήσια διάταξη την περίοδο εκείνη.

Η κριτική δεν σταματά στην ιστορία και στην πολιτική. Στο στόχαστρό της τίθεται ακόμη και ο «ιερός» θεσμός της οικογένειας, μέσα από σειρά ταινιών και λογοτεχνικών κειμένων που δείχνουν τις ωφελμιστικές σχέσεις και τη σύνθλιψη του ατόμου στα πλαίσιά της. Ιδιαίτερα αξιόλογα παραδείγματα αποτελούν η πρόσφατη ταινία *Coşunluk* (Πλειοψηφία) (2010) του Seren Yüce, η ταινία *Üçmaymun* (Τρεις πίθηκοι) (2008) του Nuri Belge Ceylan ή εκείνη με τον τίτλο *Meleğin Düşüşü* (Έκπτωτος άγγελος) (2005) του Semih Karlıoğlu, καθώς και η συλλογή διηγημάτων του Yalçın Tosun, *Anne, baba ve diğer ölümçül şeyler* (Η μητέρα, ο πατέρας και άλλα θανάσιμα πράγματα).³⁵

Πρόκειται για ελάχιστες, ενδεικτικές καθαρά αναφορές, ενδεικτικές όμως μιας γενικότερης πνευματικής άνθισης.

Δύο ερωτήματα, λοιπόν, προκύπτουν:

A) Θα μπορέσει αυτή η κοινωνική ανάταση να οδηγήσει σε μια ισχυρή και υγιή κοινωνία των πολιτών που θα είναι

σε θέση να αντιταχθεί στις ολοένα και πιο έκδηλες αυταρχικές τάσεις του ΑΚΡ;

Εννιώ το «κυνήγι μαγισσών» που έχει εξαπολύσει το κυβερνών κόμμα στους πολιτικούς αντιπάλους του με πρόσχημα την εξάρθρωση της οργάνωσης «Εργκένεκον». Τη στιγμή αυτή 300 άτομα, αξιωματικοί, επιχειρηματίες, δημοσιογράφοι κλπ., βαρύνονται με την κατηγορία της συμμετοχής στην οργάνωση αυτή, σε πολλές περιπτώσεις με έωλα στοιχεία. Επίσης, 200 εν ενεργεία και απόστρατοι αξιωματικοί έχουν συλληφθεί και φυλακιστεί με πρόσχημα τη συμμετοχή τους στην επιχείρηση «Βαριοπούλα». Επιπλέον, στον όμιλο ενημέρωσης Doğan που ασκούσε έντονη κριτική στο ΑΚΡ επιβλήθηκε πρόστιμο 2,5 δις δολαρίων. Για να αποφύγει τη χρεοκοπία, ο όμιλος αναγκάστηκε να μετριάσει τους αντιπολιτευτικούς του τόνους και να απολύσει τους δημοσιογράφους που ασκούσαν την αιχμηρότερη κριτική.³⁶

B) Πώς το υπό διαμόρφωση τουρκικό μοντέλο ενός δυτικού, κοσμικού Ισλάμ, σε συνδυασμό με την ισχυροποιούμενη διεθνή θέση της Τουρκίας, θα επηρεάσει τη συνολική διεθνή φυσιογνωμία του πολιτικού Ισλάμ;

Για την ώρα, οποιαδήποτε σχετική πρόβλεψη θα ήταν παρακινδυνευμένη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ευχαριστώ θερμά τον Φαρούκ Τουντζάι για τις συζητήσεις μας και για τις ιδιαίτερα χρήσιμες παρατηρήσεις του σε προηγούμενες εκδοχές του κειμένου.
- 2 Για τους οικονομικούς δείκτες, βλ. «Millîgelir 1 trilyonu, sosyalyardım 210 milyarlırayı buldu, sandıkta son sözü ekonomi söyledi» (Εθνικό εισόδημα ενός τρισεκατομμυρίου, κοινωνικές δαπάνες 210 δισεκατομμυρίων λιρών. Η οικονομία είπε την τελευταία λέξη στις κάλπες), *Hürriyet-Ekonomi*, 15/6/2011.
- 3 Για τις αραβικές επενδύσεις, βλ. μεταξύ πολλών άλλων, Ebru Tuncay, «Körfez sermayesinin yönü Türkiye'ye döndü, yatırımlar 30 milyar doları buldu» (Στροφή κεφαλαίων του Κόλπου προς την Τουρκία. Επενδύσεις 30 δις δολαρίων), <http://finans.ekibi.net/forum/printthread.php?tid=1872>, 30/8/2008, «Körfez sermayesinin yeni ilgi alanı tarım» (Η γεωργία, ένα νέο πεδίο ενδιαφέροντος για τα κεφάλαια του Κόλπου), <http://ekonomi.milliyet.com.tr/Yazar.aspx?aType=YazarDetayPrint&ArticleID=992085>, 17 Σεπτεμβρίου 2008.
- 4 *Hürriyet-Ekonomi*, 15/6/2011.

- 5 Στο ίδιο.
- 6 Στο ίδιο.
- 7 «Başbakan'dan üçüncü balkon konuşması» (Τρίτος λόγος που εκφωνήθηκε από τον Πρωθυπουργό), *Hürriyet*, 13/6/2011.
- 8 Στο ίδιο.
- 9 Βλ. σχετικά, Νετσεμτίν Ερμπακάν, *Adil Ekonomik Düzen* (Η δίκαιη οικονομική τάξη), Refah Partisi, Άγκυρα 1994.
- 10 Για το στόχο αυτό, βλ. την ομιλία του Ερντογάν μετά το δημοψήφισμα του περασμένου Σεπτεμβρίου που αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα του ΑΚΡ «Istiyoruz ki Kralların Değil, Kuralların Egemen bir Türkiye Olsun (Θέλουμε μια Τουρκία που να κυριαρχείται όχι από βασιλείς, αλλά από τους νόμους), <http://www.akparti.org.tr/istiyoruz-ki-kralların-değil-kuralların-egemen-oldugu-bir-7307.html>, 13/9/2010.
- 11 Niyazi Kızılyürek, *Κεμαλισμός. Η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*, Μεσόγειος/Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 185-188, 198-202.
- 12 Στο ίδιο.
- 13 Για τις παλαιότερες συμπεριφορές του Ερντογάν, βλ. Kızılyürek, *Κεμαλισμός*, ό.π., σ. 179.
- 14 Amalia Van Gent, *Τουρκικά ρήγματα. Μια χώρα σε αναζήτηση ταυτότητας*, μτφρ. Γεωργία Τσιλίκη, Παπαζήσης, Αθήνα 2011, σ. 187.
- 15 Ali Bayramoğlu, «*Modernity Does Not Tolerate Superstition*». *The Religious and Seculars in the Democratization Process*, TESEV Publications, Κωνσταντινούπολη 2009. Τις ίδιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις στις κατηγορίες «θρησκευόμενος», «πολύ θρησκευόμενος» κλπ. δείχνει και αντίστοιχη μελέτη του Ali Carkoğlu «Εκτιμήσεις για τη θρησκευτικότητα και τη δημόσια πολιτική στην Τουρκία», στο Θ. Βερέμης / Θ. Ντόκος (επιμ.), *Η σύγχρονη Τουρκία. Κοινωνία, οικονομία και εξωτερική πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σ. 165-193.
- 16 <http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=245>, 1/4/2010.
- 17 Βλ. «Türban yasağı Türk siyasetine tekrar konu oluyor» (Η απαγόρευση της μαντίλας εξακολουθεί να απασχολεί την τουρκική πολιτική), <http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/tr/features/setimes/features/2011/05/24/>.
- 18 Στο ίδιο.
- 19 <http://www.dunyagundemi.net/siyaset/2011-meclise-giren-kadin-milletvekilleri-52546.html>
- 20 <http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=245>, 1/4/2010. Επίσης, <http://mihrimahbelmasatir.com/> και <http://www.nukhethotar.org/>.
- 21 <http://www.esiweb.org/index.php?lang=en&id=245>, 1/4/2010.
- 22 <http://www.today.az/news/regions/63466.html>
- 23 Van Gent, *Τουρκικά ρήγματα*, ό.π., σ. 205.
- 24 Deniz Kandiyoti, "A tangled web: the politics of gender in Turkey", <http://www.opendemocracy.net/5050/deniz-kandiyoti/tangled-web-politics-of-gender-in-turkey> 5 Ιανουαρίου 2011. Επίσης, Van Gent, *Τουρκικά ρήγματα*, ό.π., σ. 213-214.
- 25 Kandiyoti, "A tangled web", ό.π.
- 26 Τον πολλαπλασιασμό των παρεμβάσεων αυτών και τους κινδύνους που δημιουργεί για τις γυναίκες η αύξηση της επιρροής της θρησκείας στο δημόσιο βίο υπογραμμίζει η Yeşim Arat στο άρθρο της «Türkiye'de Din, Siyaset ve Cinsiyet Eşitliği» (Θρησκεία, πολιτική και ισότητα των φύλων στην Τουρκία), <http://www.agnostik.org/13221-turkiyede-din-siyaset-ve-cinsiyet-esitligi.html>, 14/4/2010.
- 27 Βλ. σχετικά, Kandiyoti, «A tangled web», ό.π.
- 28 Βλ. ενδεικτικά, Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. Βαγγέλης Κεχριώτης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 391-398.
- 29 Ayşe Durakbaşa / Dilek Cindoğlu, «Encounters at the Counter: Gender and the Shopping Experience», στο Deniz Kandiyoti / Ayşe Saktanber (επιμ.), *Fragments of Culture. The Everyday of Modern Turkey*, I. B. Tauris, Λονδίνο-N. Υόρκη 2002, σ. 74, 77.
- 30 Sencer Ayata, «The New Middle Class and the Joys of Suburbia», στο Kandiyoti / Saktanber (επιμ.), *Fragments of Culture*, ό.π., κυρίως σ. 31-41.
- 31 Jean-François Pérouse, «'Ιχνη μνήμης και τόπου των Ρωμιών στη σημερινή Κωνσταντινούπολη: το παράδειγμα της επαρχίας Φατίχ», Σάββας Τσιλένης, «Η καλλιτεχνική αξία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης και τα ζητήματα προστασίας της», Elif Babül «'Ανήκω στην 'Ιμβρο'. Υψηλότητα και κυριαρχία στην Τουρκική Δημοκρατία», στο Σύνδεσμος Αποφοίτων Ζωγραφείου, *Συνάντηση στην Πόλη. Το παρόν και το μέλλον. Κείμενα για τη ρωμείκη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*, Καλειδοσκόπιο / Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (KEMO), Αθήνα 2009, σ. 87-93, 133-142 και 223-237, αντίστοιχα.
- 32 Yael Navaro Yashin, «The Market for Identities. Secularism, Islamism, Commodities», στο Kandiyoti / Saktanber (επιμ.), *Fragments of Culture*, ό.π., σ. 221-253.
- 33 Ayşe Öncü, «Global Consumerism, Sexuality as Public Spectacle and the Cultural Remapping of Istanbul in the 1990s», στο Kandiyoti / Saktanber (επιμ.), *Fragments of Culture*, ό.π., σ. 171-190.
- 34 Φετχιέ Τσετίν, *Η γιαγιά μου*, μτφρ. Φραγκώ Καραόγλαν, Πατάκης, Αθήνα 2007.
- 35 Yalçın Tosun, *Anne, baba ve diğer ölümçül şeyler* (Η μητέρα, ο πατέρας και άλλα θανάσιμα πράγματα), Yarı Kredi Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2009.
- 36 Βλ. Gareth Jenkins, «Turkey's election and Democracy's shadow», <http://www.opendemocracy.net/gareth-jenkins/turkey%E2%80%99s-election-and-democracys-shadow>, 21/6/2011.